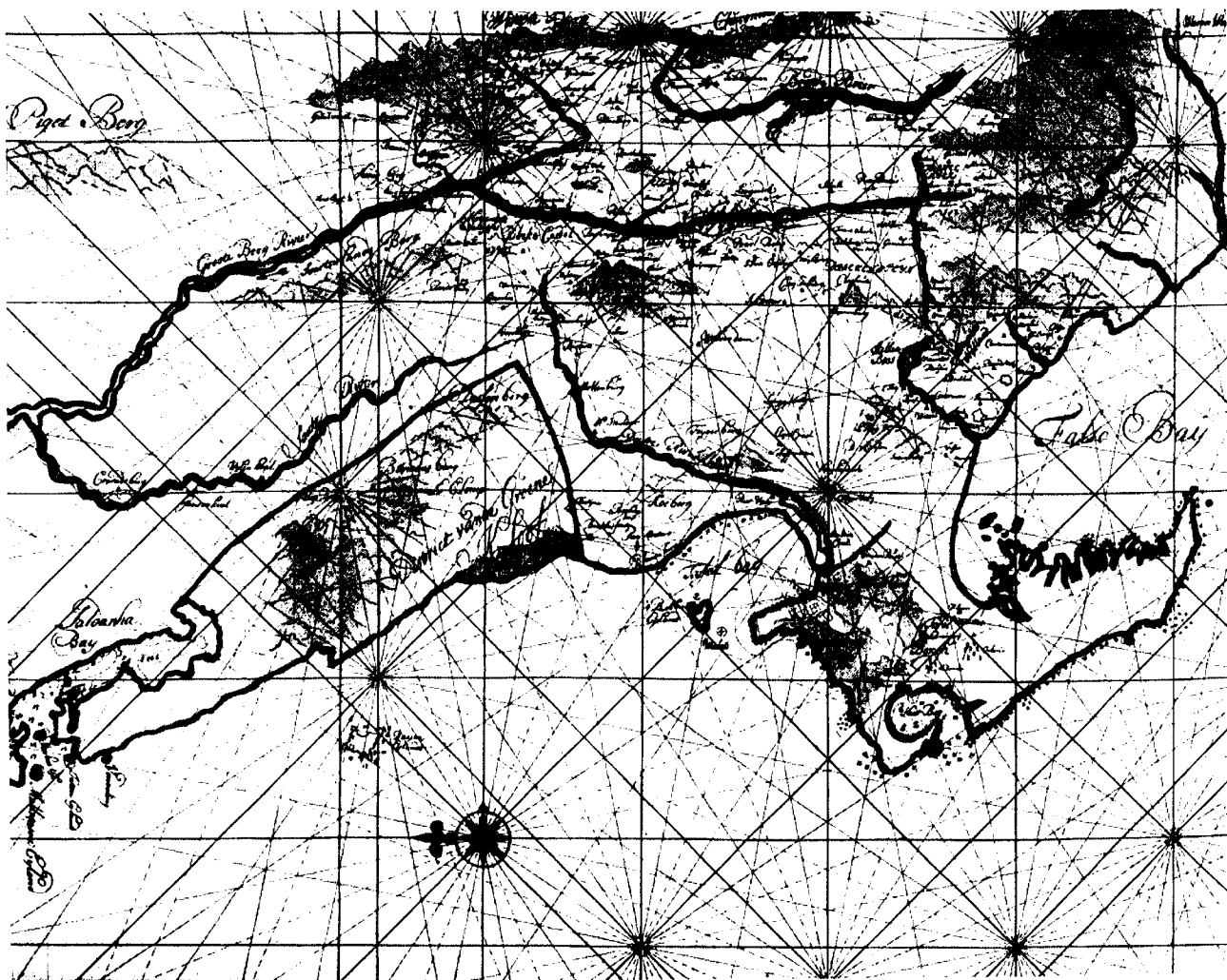
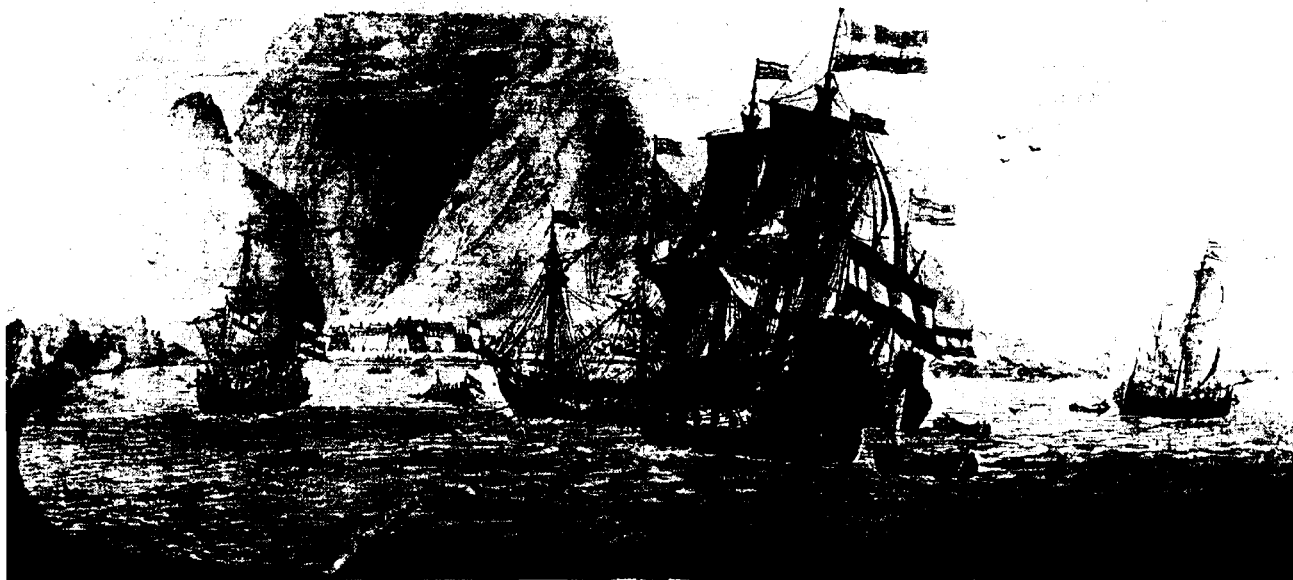

De VOC in Zuid-Afrika 1652-1795

Terwijl de Nederlandse heerschappij in de Oost, althans vóór de 19de eeuw, in eerste instantie op handelsposten berustte – in Noord- en Zuid-Amerika ging het vooral om slaven en plantages – was de kolonie aan de Kaap de Goede Hoop het enige gebied ter wereld waar zich een grote Nederlands-sprekende bevolking ontwikkelde. Deze hield zich, op dit zuidelijkste puntje van het Afrikaans continent, niet louter met handel bezig, maar ook met de ontwikkeling van de landbouw. De geschiedenis van Zuid-Afrika tot op heden heeft echter maar al te duidelijk gemaakt, dat de Kaap niet zomaar een *volksplanting* was. De Kaapse kolonisten hadden ook te doen met de inheemse bevolking van dat gebied, de Khoi-, San- en Bantu-sprekende Afrikanen (voornamelijk Xhosa), terwijl zij het bovendien nodig vonden slaven in te voeren als ambachtslieden en arbeiders voor Kaapstad zelf – de enige stad van betekenis – en voor het platteland. De Kaapkolonie was door de VOC in 1652 in eerste instantie gesticht als verver-

Kaapland tot voorbij de Tafelbaai. Linkerdeel van een gekleurde kaart met kompaslijnen, gedrukt door Joh. Loots te Amsterdam, 18de eeuw (detail). Algemeen Rijksarchief, Den Haag, coll. Leupe suppl., inv.nr. 317.

singsstation voor haar schepen op hun reis naar en van de Oost. Aanvankelijk dacht men voldoende voedsel te kunnen verkrijgen door handel met de plaatselijke Khoi, met ernaast een klein groentetuintje onder eigen beheer van de Compagnie. Het bleek echter onmogelijk op deze manier zelfs maar in de behoeften van het kleine aantal soldaten in het fort en de zeelieden in het hospitaal van de Kaap te voorzien. Tot omstreeks 1685 was de Kaap zelfs gedwongen rijst uit Java aan te voeren. Het werd spoedig duidelijk dat de Kaap zich uitsluitend zou kunnen bedruipen – de vestiging is nooit als winstobject voor de Compagnie bedoeld geweest – als er een grote blanke boerenbevolking kwam; deze zou zich niet beperken tot de onmiddellijke nabijheid van het fort in Kaapstad, maar moest zich over het binnenland verspreiden. Zo gebeurde het in 1658 dat de eerste vrije burgers zich op het platteland vestigden, terwijl in 1686 de kolonie Stellenbosch werd gesticht, ongeveer 40 kilometer naar het oosten. Zo ontstond daar het beeld dat zou blijven bestaan tot de Nederlanders aan het eind van de 18de eeuw de Kaap verlieten: een boerenbevolking, verspreid over het binnenland, die zijn produkten naar Kaapstad bracht, de enige plaats die als markt fungeerde. Hier woonden de Compagniesdienaren en de niet-agrarische bevolking en het was de haven voor passerende schepen.¹ Deze waren niet uitsluitend Nederlands, ze behoorden ook tot andere Europese naties. Kaapstad was ook de zetel der regering en het enige centrum van de enkele ambachten die niet op de boerderijen zelf uitgeoefend konden worden; voorts was het de enige plaats waar benodigdheden als geweren, kruit, lood, thee, koffie en suiker gekocht konden worden. Hoewel er enkele families naar de Kaap waren gekomen met de bedoeling er zich te vestigen – het meest opvallend was de komst van ongeveer 200 hugenoten in 1688 – werd dit na het begin van de 18de eeuw niet meer aangemoedigd. Desondanks was er een constante toevoer van personen die uit dienst van de VOC traden en zich bij de blanke bevolking voegden. Zij waren over het algemeen ambachtslieden of personen die door de boeren van de VOC gehuurd waren. Daarbij verkregen talrijke slaven hun vrijheid en gingen sommige vrouwen door een huwelijk tot de 'blanke' bevolking behoren. Dit betekende dat de oorsprong van de blanke bevolking even uiteenlopend was als die van de zeelieden van de VOC, dat wil zeggen voornamelijk Nederlands en Duits, maar ook voor een groot gedeelte Frans en Aziatisch.²

Maar meer nog dan immigratie was een natuurlijke groei verantwoordelijk voor de snelle bevolkingsaanwas die de gehele Nederlandse periode door zou blijven bestaan. De lage leeftijd waarop men trouwde, een grote vruchtbaarheid en een betrekkelijk lage mortaliteit deed de blanke bevolking met een percentage van 2,8% per jaar toenemen.³ Het is duidelijk dat deze bevolkingsaanwas slechts kon

De baai voor de Tafelberg bij Kaap de Goede Hoop met het schip 'De Griffioen'.

Op deze plaats werd in 1652 door de VOC een verversingsplaats voor de schepen naar en van de Oost ingericht.

Penschilderij van Cornelis de Mooy, 17de eeuw.

Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam.

plaatsvinden dank zij een steeds grotere verspreiding van de blanke bevolking, vooral omdat de produktiviteit laag bleef.

Tot het einde van de 17de eeuw bewoonden blanken echter alleen het gebied tussen Kaapstad en de eerste bergketens van de Zuidwest-Kaap, een gebied van ongeveer 70 bij 100 kilometer, maar na omstreeks 1720 begonnen zij zich over het binnenland te verspreiden. De snelheid waarmee dit gebeurde werd niet alleen door de groei van de bevolking bepaald, maar ook door de enorme hoeveelheden land die de veeboeren in de tamelijk vijandige omgeving van de Karroo nodig hadden.⁴ Een stuk land van plusminus 3000 morgen werd als normaal beschouwd – en het was vaak wel vier maal zo groot – terwijl veel boeren het nodig vonden weigronden van dergelijke afmetingen zowel voor de zomer als voor de winter te hebben. Bovendien was water vrijwel altijd schaars, zodat het land niet in grote dichtheid gekoloniseerd kon worden. Het is daarom niet verwonderlijk dat het gebied van de kolonie tussen 1720 en het einde van de eeuw ongeveer tien maal zo groot werd, terwijl tegelijkertijd de blanke bevolking van ongeveer 2000 tot ongeveer 15 000 toenam. Deze expansie ging vergezeld van het verdrijven van de inheemse Khoikhoi en San bevolking van hun land.⁵ Deze volken voorzagen in hun levensbehoeften door jagen, door vergaren van voedsel en sommige door hoeden van vee. Zij beschikten over een technologie waarin metaal minder hoog werd gewaardeerd dan hun stenen, van een heft voorziene precisie-instrumenten. Toen de Nederlanders er kwamen, behoorde een groot gedeelte van de inboorlingen tot een aantal verspreide herdersstammen die schapen en koeien hoedden op de vlakten van de Zuidwest-Kaap. Bovendien waren er nog die geen enkel stuk vee bezaten en die alleen leefden van wat ze konden vinden of doden op jacht, hoewel ook velen vee van de herders kochten of voor hen als hoeders optraden. De herders zijn door de historici altijd Hottentotten genoemd of, meer recentelijk, aangeduid met de minder beschimpende benaming Khoikhoi, terwijl de jagers in die dagen Bosjesman-Hottentotten werden genoemd en sinds die tijd Bushmen of San. Geen van deze benamingen is echter werkelijk bevredigend, aangezien er geen enkel bewijs is dat de daarmee aangeduide groepen zich ooit als een groep beschouwden – bovendien hebben beide termen een sterk beledigende ondertoon.

Er is nogal wat onenigheid over de juiste verhouding tussen de Khoikhoi en de jagers. Aan de ene kant behielden verschillende groepen jagers hun autonomie gedurende de 1500 jaar dat er herders aan de Zuidwest-Kaap schijnen te zijn geweest. Talen van vóór de Khoi-tijd bleven bij voorbeeld tot in de Nederlandse periode bestaan. Aan de andere kant is het duidelijk dat individuele personen van status konden veranderen als zij hun vee door ziekte of roof verloren of het daarentegen door koop konden verwerven. Dit werd vooral duidelijk toen onder Nederlandse druk de grondslagen van de Khoikhoi-samenleving begonnen af te brokkelen. Dit begon toen de kans op winst door handel met de Nederlanders de oorlogen tussen de verschillende stammen deed toenemen. Zij hoopten koeien en schapen te kunnen veroveren. De Nederlanders ondernamen hiertegen weinig of niets, terwijl de boeren soms zelf grote strooptochten op touw zetten. Het gevolg was dat het totale veebestand van de Khoi langzaam terugliep, terwijl bovendien de kuddes van tijd tot tijd werden getroffen door besmettelijke ziekten als mond- en klauwzeer. Zodra zijn vee verloren was, moest de Khoi zich wel uitsluitend met jagen en vergaren van voedsel gaan bezighouden, waardoor de blanke boeren de verlaten weidegronden in beslag konden nemen. Tegelijkertijd konden de Khoi niet krachtig genoeg optreden om het getij te doen keren; integendeel, de van hun vee beroofde Khoikhoi gingen met de jagers op strooptocht tegen de Khoikhoi die hun kuddes hadden weten te behouden. Als gevolg daarvan vielen de politieke eenheden uiteen en vele Khoi waren gedwongen als arbeiders en schapenhoeders bij de blanke boeren in dienst te treden. Dit wil echter niet zeggen dat het doordringen van de blanken in het binnenland zonder slag of stoot ging. Integendeel, zij hadden te doen met voortdurende tegenstand van de 'Bushmen', zowel de oorspronkelijke jagers als de van hun vee beroofde Khoikhoi.

Deze strooptochten, nogal eens een reactie op expedities, dat wil zeggen strooptochten, van de Nederlanders tegen de Khoikhoi waren vaak van zeer ernstige

De onne genelde mijne. Wrauw laasf firaas 216 met
het volkomen Eigt van Eijgendom aan den Kaasbafter
Heer Hendrik de Kolder Kapitein te Batavia, maar van
de Koppelen bevoorrecht te zijn voldaan -
Makassar den 21 April 1788

John. Winkler

De onne genelde mijne. Wrauw laasf firaas 216 met
het volkomen Eigt van Eijgendom aan den
Manslaaf Hendrik de Kolder Kapitein te Batavia
Maar van de Koppelen bevoorrecht te zijn voldaan

Batavia den 10 August 1788

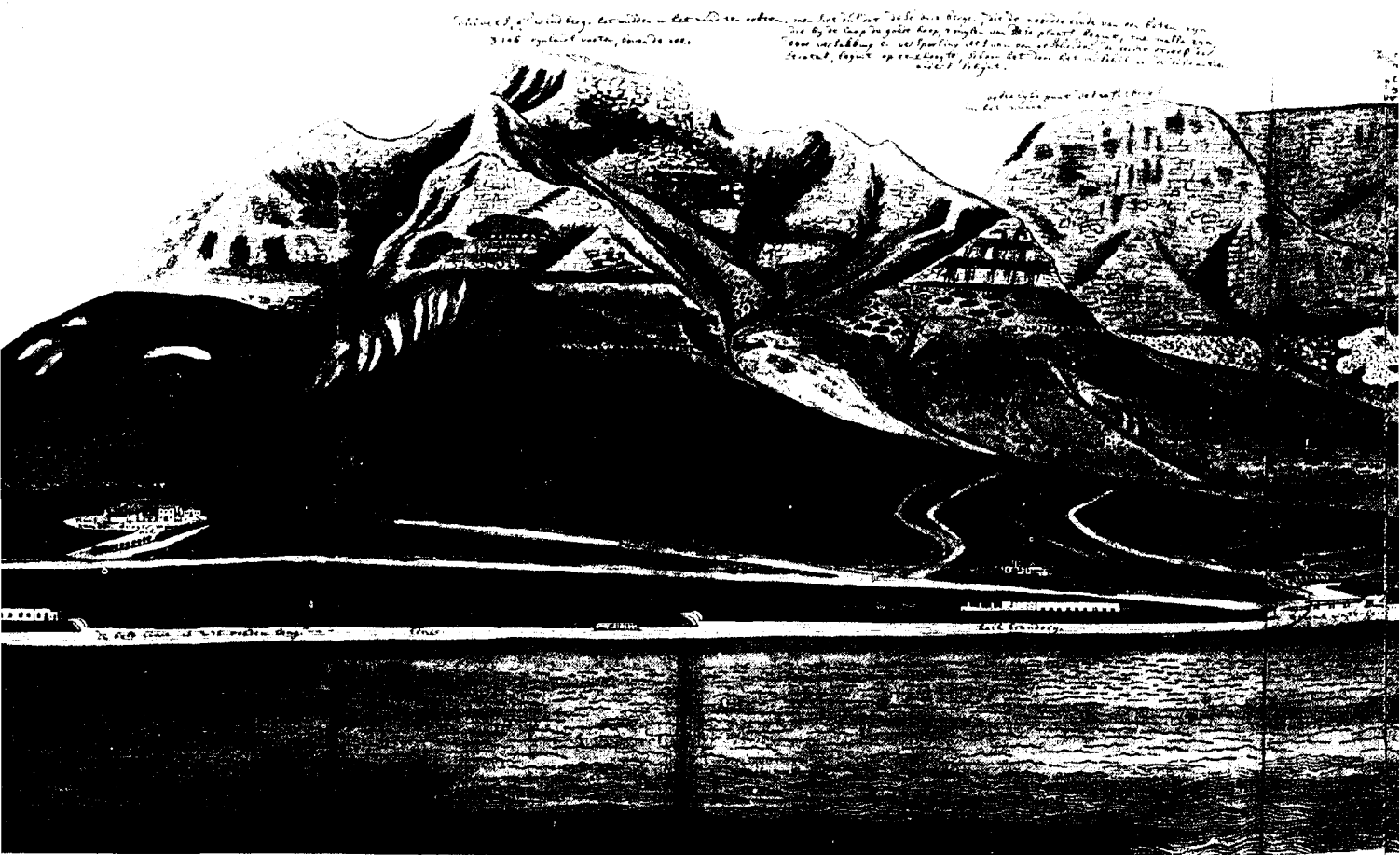
Heer de Kolder

De onne genelde mijne. Wrauw laasf firaas 216 met
het volkomen Eigt van Eijgendom aan den
Manslaaf Hendrik de Kolder Kapitein te Batavia
Maar van de Koppelen bevoorrecht te zijn voldaan
Batavia den 25 April 1788

Heer de Kolder

Koophrief van een Boeginese slaaf: Transport van een Manslaaf genaamt Wakkang van Boegies, die van Boelecomba via Makassar en Batavia tenslotte in de Kaapkolonie belandde (januari 1788-april 1789). Verzameling C.R. Boxer.

aard. De aanval van 1739 bij voorbeeld had een duidelijk politiek karakter. De invallers hoopten 'om hun [de Nederlanders] uyt haar land te verjagen derwijl sy in haarlieden land woonde en dat dit maar een begin was dog dat zy alle de daaromtrent wonende menschen sulx soudon doen'.⁶ Zij veroverden in totaal 400 stuks vee en 2400 schapen in een reeks aanvallen waarbij 100 man betrokken waren, velen met musketten gewapend, waardoor 59 buitenposten moesten worden opgegeven. Dit was misschien de grootste aanval tot dan toe, maar zij zouden tot het

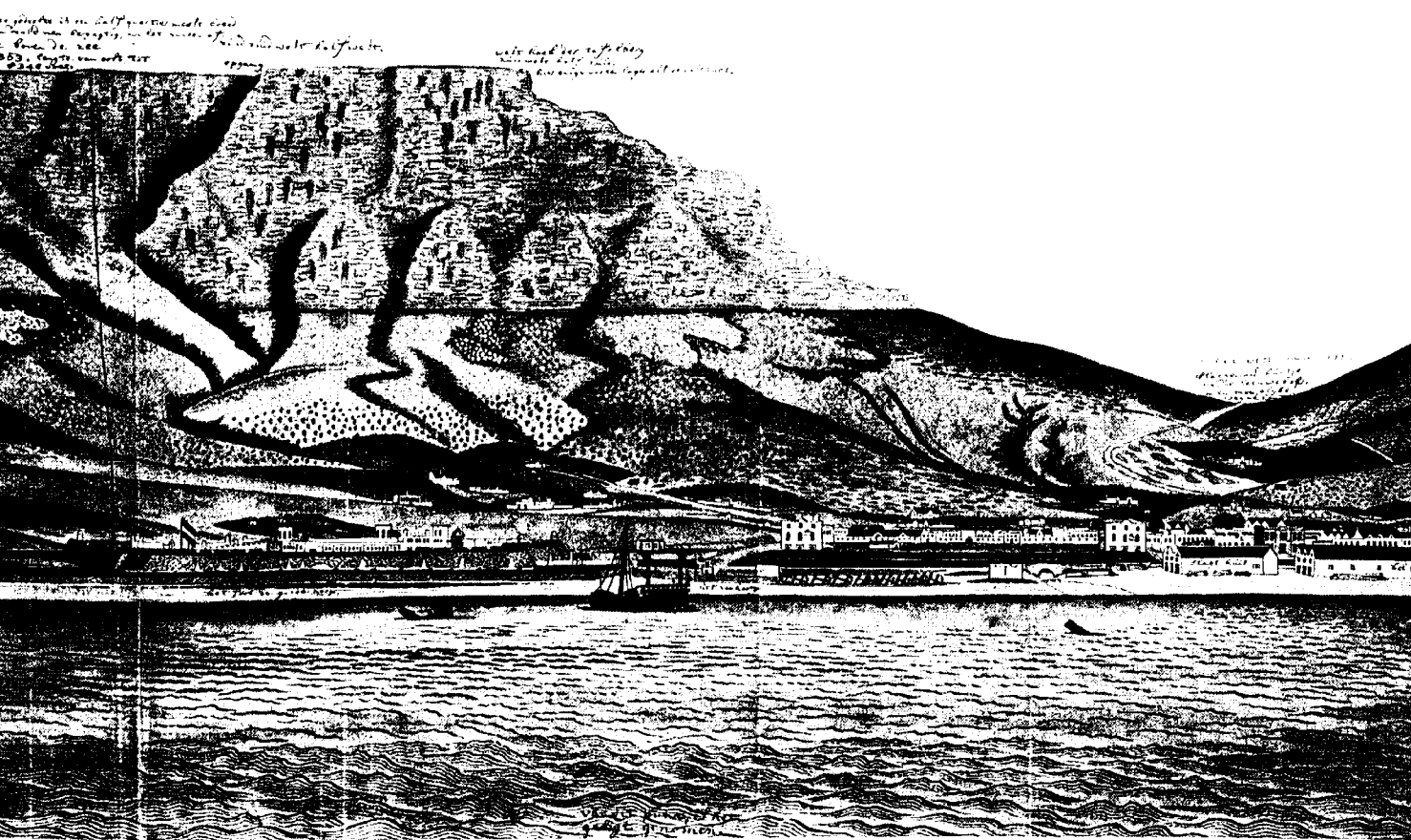

Gezicht op Kaap de Goede Hoop – Achter het schip de Tafelberg.
Van links naar rechts:
Logementen; Kalkbranderij
– het Fort De Goede Hoop;
het Nieuwe Hospitaal; het
Slachthuis; de Kelders; de
Korenmagazijnen; de Werf;
een gebouw bestemd voor een
Lutherse Kerk; Kerkhoven
met daarachter de
Steengroeven en tenslotte de
Slaven-Begraafplaatsen.
Voornaamste gedeelte van een
gekleurde panoramakaart
van R.J. Gordon (1741-1795),
getekend in juni 1778 vanaf
de hoeker 'Neptunus'.
Topografische Dienst, Delft.
(Zie vervolg op volgende
pagina's.)

einde van de eeuw blijven voortduren, waardoor er een geweldige druk op de noordelijke grenzen van de kolonie ontstond; ze naderden zelfs de wijn- en landbouwgronden, zoals bij voorbeeld in het gebied rond het huidige Tulbagh. Desondanks waren de boeren geleidelijk beter in staat de aanvallen te keren, soms door het betalen van een soort protectiegeld, soms door middel van moordende, bloedorstige stoottroepen. Tussen 1786 en 1795 vermoordden de burgers van Graaff-Reinet (niet de enige, maar wel de belangrijkste groep vechtjassen) 2504 'Bushmen' en zij namen er 669 gevangen.⁷

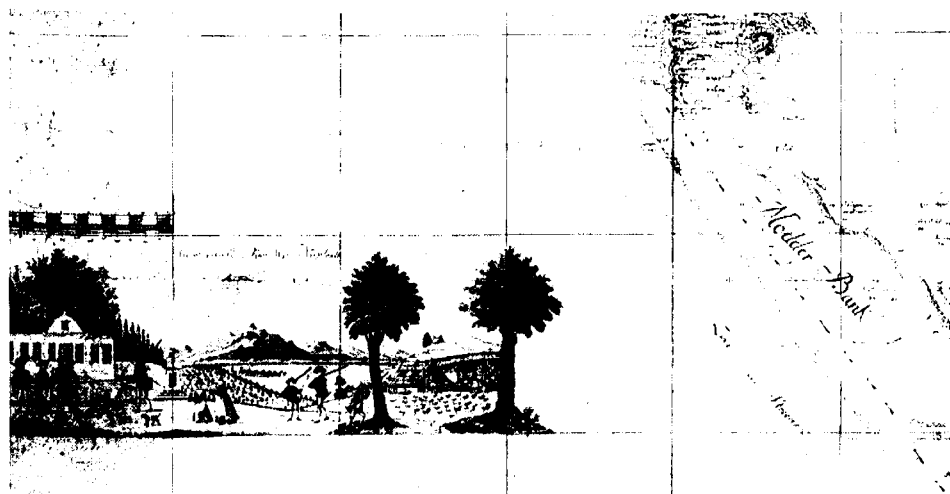
Langzaam maar zeker werden zodoende de onafhankelijke eenheden vernietigd en de Khoikhoi waren gedwongen bij de Nederlanders in dienst te treden; velen verkozen dit boven het bieden van weerstand, aangezien het in de pre-koloniale Khoikhoi-maatschappij voor een verarmde veehouder dé manier was om weer aan vee te komen. Slechts weinigen speelden dit echter klaar en over het algemeen bleven zij en hun nakomelingen op de boerderijen van de blanken; zij waren onderworpen aan de hardvochtige tucht van de boer, hoewel zij zich altijd van hun bijzondere status – ter onderscheiding van de slaven – bewust bleven, althans tot de slavernij, lang na het einde van de Nederlandse tijd, werd afgeschaft.

Tegen het einde van de 18de eeuw begonnen het verst van Kaapstad verwijderde Boeren in aanraking te komen met de Bantu-sprekende Xhosa. Dit volk dat zowel de landbouw als de veeteelt bedreef, beschikte over een grote veestapel en voedde zich met sorghum en andere groenten die door de vrouwen werden verbouwd. Zij woonden veel dichter op elkaar dan de Khoikhoi en waren een veel vervaarlijker tegenstander voor de blanken. Hun politieke organisatie was beter en hechter, hoewel de verschillende stammen met grote regelmaat uiteenvielen. In het meest westelijke door de Xhosa bewoonde gebied, waar zij nog net in hun bestaan konden voorzien, waren zij minder hecht georganiseerd dan verder in het oosten. Vanaf omstreeks 1775 kwamen de Xhosa en de oostelijke kolonisten in botsing. Beide groepen hadden het voorzien op de vruchtbare zomerweiden, in het bijzonder die van het Zuurveld en de Agter Brintjes Hoogten. Ten gevolge van deze strijd en van de mishandeling van verschillende arme Xhosa door de Boeren bij

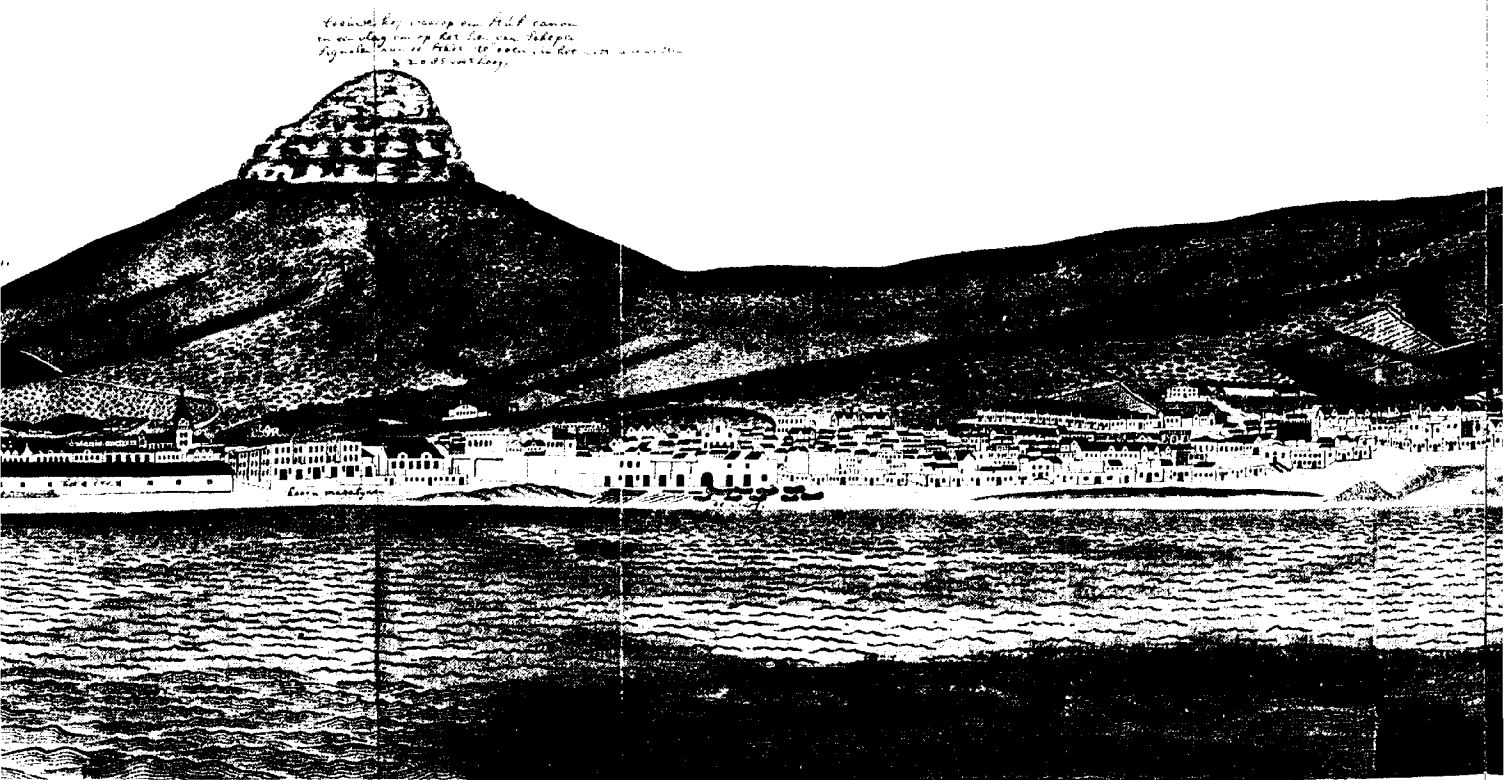

wie ze voor enige tijd in dienst waren, brak een aantal oorlogen uit, die het begin vormde van een ononderbroken reeks die honderd jaar zou duren. Aanvankelijk ging het om vrij kleine botsingen, maar tegen 1793 was er een oorlog uitgebroken waarbij de kolonisten naar hun zeggen 60 000 stuks vee en 11 000 schapen hadden verloren.⁸ Zes jaar later was de vernietiging zelfs nog groter, doordat Khoi die als arbeiders werkzaam waren geweest, zich met de groepen Xhosa die tegen de blanken streden, verenigden. Het was nu wel duidelijk dat de Xhosa in militair opzicht de Boeren de baas waren, aangezien hun aantal en terreinkennis tegen het gebrek aan vuurwapens opwogen.

Toen de Kaap in 1803 aan de Bataafse regering werd teruggegeven, kon deze met behulp van behendige diplomatie de vrede bewaren,⁹ maar pas in 1812, bij de komst van de Britse troepen aan de oostgrens, viel ten aanzien van het machts-

'Gesigt van een Caapse Koorn Wijn en Veeplaats', het landelijke leven aan de Kaap. Detail van een kaart uit de zogenaamde Gordon-Atlas, 18de eeuw. Rijksmuseum, Amsterdam.

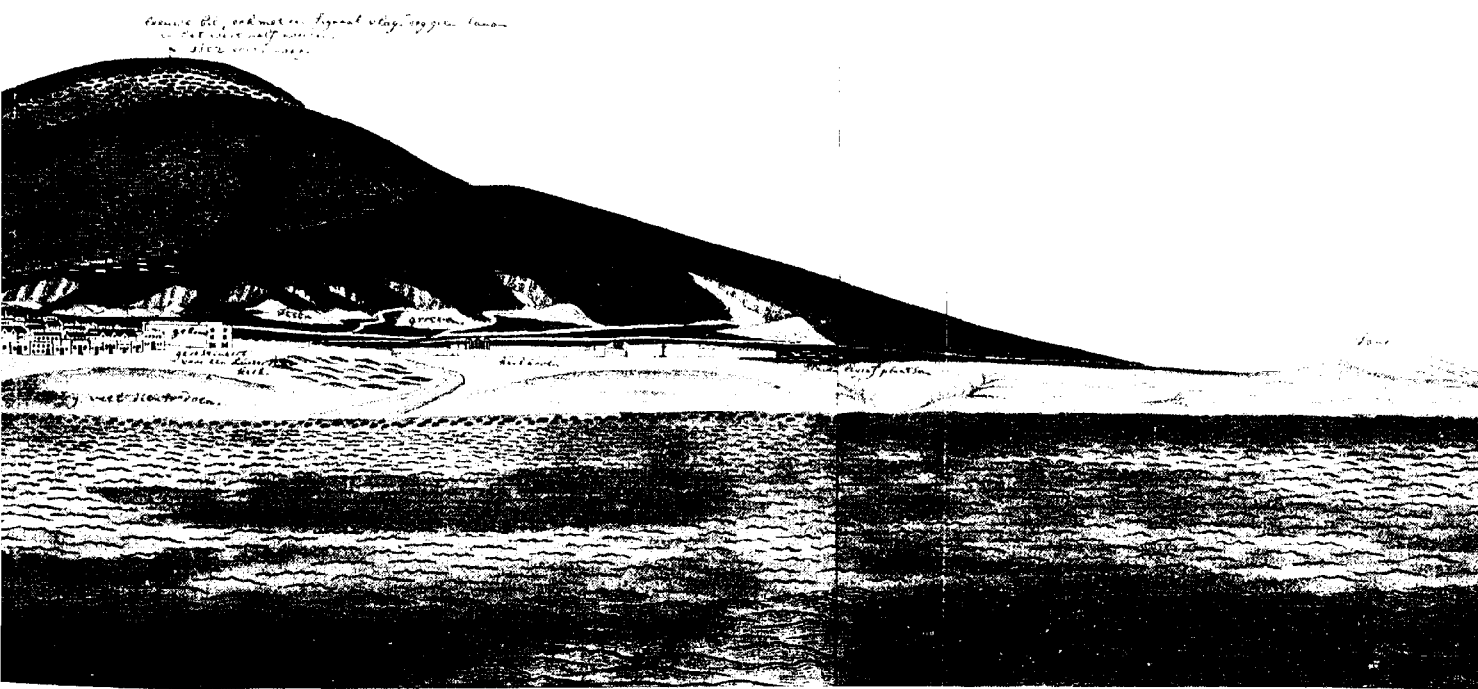

evenwicht een beslissing ten gunste van de blanken.

Hoewel de afstammelingen van hen die ten slotte in de grensoorlogen verslagen waren uiteindelijk de kerngroep van de arbeiders van Zuid-Afrika zouden vormen, te zamen met vele andere Afrikaanse groepen uit noordelijker streken, waren ze in de 18de eeuw vooralsnog niet in dienst van de Nederlanders. De Khoi werden evenmin op regelmatige basis op de boerderijen gebruikt, hoewel zij een belangrijke rol vervulden als seizoenarbeiders.¹⁰ De voornaamste groep arbeiders, zowel in Kaapstad als in de wijn- en landbouwgebieden aan de Zuidwest-Kaap, bestond daarom uit slaven. De Nederlanders waren immers gewend in hun gehele machtsgebied in de Oost slaven voor het mindere werk te gebruiken. Daarom was voor de Nederlandse bestuurders de introductie van slavenarbeid de meest voor de hand liggende oplossing van het probleem van een krappe arbeidsmarkt. Zo ontstond er in de tweede helft van de 17de eeuw vanuit alle landen aan de Indische Oceaan een regelmatige toevoer van slaven naar Zuid-Afrika.

Het is nog niet mogelijk om op een bevredigende wijze de herkomst van de slaven op de Kaap na te gaan, evenmin als het juiste aantal geïmporteerde slaven bekend is, maar Sulawesi, de Molukken, Bengalen, Zuid-India, Madagascar en Mozambique waren duidelijk de voornaamste aanvoergebieden.¹¹

De aanvoer van slaven naar de Kaap vond op drie verschillende manieren plaats. In de eerste plaats door activiteiten van de Compagnie zelf. Vanaf 1663 werden van tijd tot tijd schepen naar Madagascar of Mozambique gezonden om met plaatselijke hoofden over slaven te onderhandelen. Op deze markt moesten zij concurreren met Engelse, Franse en Arabische slavenhandelaars en de Nederlanders waren niet bepaald succesvol. Bovendien bleven deze slaven na hun aankomst in Kaapstad over het algemeen in het bezit van de VOC. Pas heel laat in de 18de eeuw verkocht de Compagnie grote aantallen slaven met winst aan de burgers. In verband hiermede stichtte de VOC in 1721 een fort in Delagoa Baai (nabij het huidige Maputo in Mozambique), maar ziekte onder de zeelieden en de afwezigheid van enige, werkelijk winstgevende handel betekende dat deze post na negen jaar werd opgeheven;¹² zo had men eveneens de stagnerende vestiging op Mauriti-

us (1638-1710) op moeten geven.¹³ Ten tweede waren er de beroepshandelaars, vermoedelijk geen Nederlanders, die ervan uit gingen dat slaven van de oostkust van Afrika of Madagascar voordeliger aan de Kaap konden worden verkocht dan naar Amerika vervoerd. De hogere prijs, die, bij voorbeeld, in Brazilië werd betaald zou ruimschoots ongedaan worden gemaakt door de hoge sterfte tijdens de reis van de Kaap. Over het algemeen vormde verkoop aan de Kaap misschien een minder belangrijk deel van de handel, maar er is van minstens één Engelse kapitein bekend dat hij vier tochten tussen Madagascar en de Kaap maakte.¹⁴ In de derde plaats werden veel slaven door VOC-officiëren en anderen aan de Kaap verkocht met het voordeel van een goede bediening aan boord en zonder het verlies dat zij zouden lijden als zij de slaaf mee naar Europa namen waar hij in vrijheid gesteld zou worden.

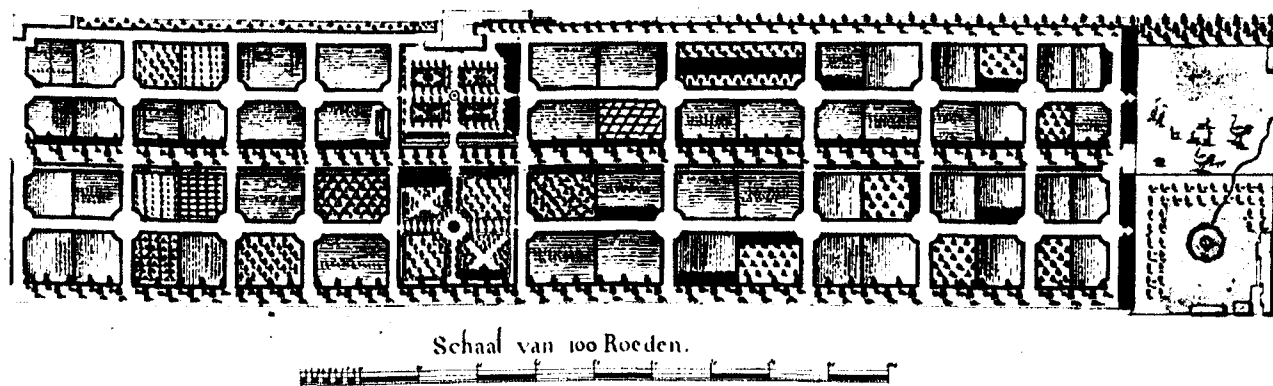
Aangezien de veeboeren in de grensgebieden in het algemeen te arm waren om slaven te kopen, werden de ingevoerde slaven meestal of in Kaapstad of aan de wijn- en maisboeren aan de Zuidwest-Kaap verkocht.

Sinds Van de Stel Stellenbosch had gesticht was het belangrijkste landbouwgebied aan de andere zijde van de Kaapse vlakten gelegen, in de provincies Stellenbosch en Drakenstein en in Swartland in het noordelijk gedeelte van de Kaapprovincie. Slechts een paar boerderijen, waaronder de meest beroemde, Constantia, vermaard om haar goede wijnen, waren nog op de oostelijke helling van de Tafelberg gelegen; over het algemeen stonden deze echter te zeer bloot aan de teisterende zuidoost-moesson. Het is belangrijk dat men zich realiseert dat deze boerderijen geen plantages waren, althans niet in de zin van die in Noord- en Zuid-Amerika. De grond werd oorspronkelijk in stukken van ongeveer 50 hectaren toegewezen en hoewel er in de loop van de 18de eeuw wel enkele bijeengevoegd zijn, bereikten deze nooit uitzonderlijke afmetingen. De twee Constantia boerderijen, en misschien nog een paar andere, hadden veel meer arbeiders in dienst dan het gemiddelde, maar dit was het gevolg van de hoge prijzen die hun produkten op de markt konden halen. De meeste bleven echter klein, inefficiënt, zonder kapitaal en vaak diep in de schulden. De opbrengst was niet hoog. Belastingcijfers hierover

zijn waarschijnlijk redelijk betrouwbaar, hoewel natuurlijk aan de lage kant. Zij vertonen een tarweopbrengst van 5 tot 9 maal de hoeveelheid die was gezaaid, terwijl van 4,5 tot 7,5 leggers wijn per 10 000 wijnstokken werden geproduceerd.¹⁵ Aan de andere kant konden de boerderijen in de regel in hun eigen voedsel voorzien, hoewel er tussen de wijn- en tarweboeren waarschijnlijk wel enkele produkten werden geruild (er was zeker een uitwisseling van slaven, omdat de oogst van beide produkten op verschillende tijdstippen plaatsvond). Landbouwwerktuigen (behalve waarschijnlijk ploegscharen), gebouwen en, tenminste voor de minder welgestelden, kleding kon op de boerderij worden vervaardigd. Wagens en diverse luxe-artikelen waren het enige dat men in Kaapstad moest kopen – hoewel de meeste boeren daar wel meer gekocht zullen hebben als ze zich dat konden veroorloven – terwijl trekdiereen altijd van de weidegronden in het binnenland naar de landbouwgebieden moesten worden aangevoerd. Vaak behoorden die trouwens al aan de boer zelf, omdat de rijkere boeren een hulp-veeplaats in het binnenland hadden. Veel boeren waren hier echter te arm voor en in de loop van de 18de eeuw verscherpten de lage prijzen voor landbouwprodukten het grote verschil tussen arm en rijk binnen de boerengemeenschap.¹⁶

De oorzaak van de overproduktie was ongetwijfeld de geringe omvang van de Kaapse markt. Er werd erg weinig uitgevoerd, zodat de boeren hun produkten alleen aan de schepen en aan Kaapstad konden leveren. Kaapstad was de enige niet-agrarische vestiging in het land en omvatte gedurende de 18de eeuw misschien een derde van de gehele bevolking, waaronder het hele garnizoen, de ambtenaren van de VOC en een onevenredig groot aantal slaven. De laatsten waren meestal ambachtslieden, hadden een groot deel van de detailhandel in handen – vooral in voedingswaren – en waren ook de voornaamste vissers van de kolonie. De soldaten en Compagniesdienaren maakten met de talloze bezoekende zeelieden het houden van herbergen tot de meest voorkomende bezigheid van de bewoners van Kaapstad, en het bezit van een drankvergunning tot de meest winstgevende.

Kaapstad was veeltalig. Behalve Nederlands en de Nooroeuropese talen die door de VOC-dienaren gesproken werden, hadden de slaven een grote verscheidenheid aan moedertalen, maar gebruikten laag-Maleis en Portugees als *linguae francae*.¹⁷ Zelfs op het platteland waren veel blanken minstens tweetalig, daar zij vaak hetzij Portugees en Maleis hetzij Khoi konden spreken. Er bestaat geen twijfel over dat dit in belangrijke mate bijdroeg tot de ontwikkeling van het Afrikaans als eigen taal, hoewel zeker de natuurlijke ontwikkeling van het Nederlands in een betrekkelijk afgesloten gebied er zijn steentje zal hebben toe bijgedragen. Zo had het Nederlands, zoals dat door vele Zuidafrikanen wordt gesproken, reeds tegen het einde van de Nederlandse periode, en bijna zeker lang daarvóór, zijn karakteristieke kenmerken verkregen, zoals de vereenvoudigde syntaxis en de dubbele ontkenning.¹⁸ De taal van het bestuur bleef daarentegen zuiver Nederlands, aangezien de hoge VOC-ambtenaren steeds meer als een koloniaal bestuur optraden, zelfs ten opzichte van de blanke boeren en stadsmensen. Zij waren natuurlijk niet volkomen van de bevolking afgezonderd, omdat zij veelvuldig in aanraking kwamen met een klein groepje rijke burgers, van wie velen in verschillende officiële organen waren opgenomen, zoals de Weeskamer, de Raad voor Huwelijkszaken en de Burger Senaat. Ook op het platteland voerden de landdrosten van bij voorbeeld Swellendam en Drakenstein het bestuur grotendeels in samenwerking met de heemraden, die uit de rijkere boeren gekozen werden.¹⁹ Bovendien waren er veel soldaten en zeelieden die de VOC-dienst verlieten en zich als burgers in Kaapstad vestigden of als knecht op een boerderij gingen werken. Desondanks vormden de hoge ambtenaren van de VOC een kleine, hechte en machtige klik. Velen van hen waren familie van elkaar en zelfs degenen die van buitenaf benoemd werden, zoals de fiscaal, gedroegen zich snel als hun collega's. Bovendien hadden de hoge beambten een betrekkelijk grote macht, niet alleen als gevolg van hun functie bij de VOC, maar ook door hun lidmaatschap van de Raad van Politie, die alle belangrijke – en veel onbeduidende – beslissingen nam, en van het Hof van Justitie. Het is daarom niet verwonderlijk dat de belangrijkste politieke

bewegingen in de kolonie juist gericht waren tegen de hoge beampten van de Compagnie.

Enerzijds namen de burgers soms aanstoot aan de houding van Compagniesdienaren ten opzichte van slaven en de Khoi, aangezien de VOC de neiging had de macht over alle inwoners van de kolonie in eigen hand te willen houden, waarmee zij fel inging tegen de pogingen van de kolonisten om deze macht aan zichzelf te trekken. Dit was echter een minder belangrijk probleem, omdat de VOC over het algemeen wel oog had voor de sociale verhoudingen in de kolonie. Als gevolg hiervan kwam er onder de slaven en de Khoi in de tijd van de Compagnie bijna geen zending voor. De VOC wilde de geloofseenheid in de kolonie bewaren waarbij zij zelfs zo ver ging dat zij het vestigen van een Lutherse gemeente verbood, hoewel men dit uiteindelijk in 1780 wel moest toestaan.²⁰

Anderzijds waren economische bezwaren in wezen de oorzaak van de twee voornaamste protestacties tegen de overheid. De eerste vond plaats tijdens het gouverneurschap van Willem Adriaen van der Stel, in het eerste decennium van de 18de eeuw, en werd aangevoerd door enkele van de rijkste boeren in de provincie Stellenbosch. Zij richtten zich tegen de gouverneur en zijn verwanten die, dank zij de ervaring van de kolonisten, welvarende boerderijen hadden opgebouwd en die nu de enigen waren die hun produkten konden verkopen aangezien zij de markt onder controle hadden. De andere boeren liepen nu gevaar tot armoede te vervallen en daarom beklagden zij zich bij de Heren Zeventien in de Nederlanden. Aangezien de Heren Zeventien er altijd op gebrand waren het geknoei van hun ambtenaren te beperken, ontsloegen ze in 1707 Van der Stel en velen van zijn collegae die zich tot het uiterste hadden ingespannen om te voorkomen dat de bezwaren van de burgers Amsterdam bereikten.²¹

Zeventig jaar later gaven de burgers wederom blijk van hun ongenoegen met de VOC-dienaren, ditmaal aangemoedigd door de Patriottenbeweging in de Nederlanden zelf. Er werden twee afvaardigingen naar Holland gestuurd, in 1779 en 1784, die zich bovenal beklagden over het monopolie van de Compagnie, de onrechtmatige privé-handel door de beampten en de geringe mate waarin de burgers in de overheidsorganen van de Kaap vertegenwoordigd waren. De Patriottenagitatie ontwikkelde zich aan de Kaap echter nooit tot een werkelijk verhitte politieke strijd, voornamelijk door de tijdelijke opbloei van de Kaapse economie ontstaan door de aanwezigheid van vele Franse schepen en soldaten in Kaapstad tijdens de oorlog van 1780-1784.²²

In de laatste maanden van het bewind van de Compagnie, in 1795, kwam het nogmaals tot een uitbarsting van politieke gevoelens onder de blanken, dit keer in de oostelijke provincie Graaff-Reinet, waar in 1785 een landdrost was aangesteld. Het bleek echter erg moeilijk om gezag uit te oefenen over de meest afgelegen kolonisten vooral omdat zij voortdurend in een soort staat van oorlog met de Xhosa verkeerden.²³ Daarom werd in februari 1795 landdrost H.C.D. Maynier uit zijn ambt ontslagen in afwachting van onderhandelingen tussen de burgers en de

*Plattegrond van de Compagniestuin en de Diergaard.
Tekening van Josephus James uit circa 1790.*

overheid. Deze boekten echter geen resultaat en het Britse bestuur, dat van 1795 tot 1803 het gezag over de Kaap uitoefende, moest een opstand van de oostelijken onderdrukken.

Bij de Vrede van Amiens gaven de Britten de Kaap aan de Nederlanders terug en de Bataafse Republiek stuurde Commissaris-Generaal J.A. de Mist en Gouverneur J.W. Janssens om de nodige hervormingen in te voeren, grotendeels op de manier die de patriotten twintig jaar eerder hadden voorgesteld.²⁴ Deze hervormingen op economisch en politiek terrein legden de basis voor de latere Britse reorganisatie van de kolonie, terwijl de Britten nog vele tientallen jaren niet in staat waren de Bataafse grenspolitiek te overtreffen. De Bataafse tijd duurde echter slechts drie jaar omdat de Britten het na het hervatten van de oorlog nodig achtten de Kaap de Goede Hoop weer te veroveren; na het Congres van Wenen zou het in hun bezit blijven. De Nederlandse heerschappij over Zuid-Afrika was geëindigd; tot haar erfenis behoort een taal, een wettelijk stelsel, een kerk, vele gebouwen en een koloniale maatschappij met een sociale structuur die onder invloed van de snelle industrialisatie van de laat-19de en vroeg-20ste eeuw tenslotte de deur zou openlaten voor die strenge vorm van rassenonderscheid, die de apartheid heet.